

Улога школског надзора у конституисању основношколског система у Србији у првој половини 19. века

Наташа Вујисић Живковић¹

Одељење за педагогију и андрагогију, Филозофски факултет,
Универзитет у Београду, Србија

Апстракт

У овом раду настојали смо да реконструишемо улогу коју је државни надзор над основним школама имао у конституисању основношколског система у Кнежевини Србији у првој половини 19. века. Развој основношколског система у Кнежевини Србији ишао је сјоро и са досића пошешкоћа: ошјежан вазалним положајем државе, ошјерећен славим економским стањем и, најзад, лошом државном администрацијом која се шек формирала. Праћење улоге школског надзора у конституисању основношколског система захтева анализу извештаја школских надзорника, као извора првој реда. Такође, будући да су у првој половини 19. века у Кнежевини Србији радилa два школска надзорника, Пећар Радовановић и Милован Сјасић, важно је да сагледају њихове личне преференције и педагошка стајалишта која су их водила у овом надасве шешком задатку. Требало је обићи мале сеоске школе кроз нејрокрене пределе, преко речица, брда, на коњу, сјаваћи у безусловним коначима. У таквим условима наши први основношколски надзорници појављују се као наши први стајисичари јавне наставе, исци основношколских закона, они који су поучавали недовољно спремно учитеље педагошком раду. У овом раду управо смо се концентрисали на ове аспекте рада школских надзорника да бисмо сагледали њихову улогу у конституисању основношколског система у Кнежевини Србији у првој половини 19. века.

Кључне речи: основношколски надзор, Србија у првој половини 19. века, основна школа.

Увод

У нашој педагошкој историографији још увек немамо синтезу у приступу реконструкцији развоја основношколског система у Кнежевини Србији у првој половини 19. века. Доминирају дела у оквиру укупне друштвенополитичке и културне историје, често настала у поводу јубилеја значајних институција и културних радника, а која представљају приказе развоја основношколског система (Стојанчевић, 1981; Чубриловић, 1974) или анализе конституисања основношколског система са циљем да се одреди његов укупни политички правац и идеал образованости (Јовановић, 1993) у контексту друштвене модернизације (Ђurović, 1999, 2004; Potkonjak, 2010; Trgovčević, 2003).

¹ nvujisic@f.bg.ac.rs

Разматрање улоге школског надзора у развоју школског система у Србији захтева синтезу у приступу, будући да се кроз школски надзор рефлектују сва кључна питања конституисања основношколског система, као што су укупан број школа, ученика и учитеља, материјални и социјални положај учитеља и ученика, стање школских зграда, педагошки аспекти – квалитет наставе, уџбеника, наставних програма (Vujisić Živković, 2014).

У истраживању ове теме користили смо извештаје школских надзорника, као изворе првога реда. На основу њихове анализе добија се реалан увид у стање у основним школама, нпр. чињеницу да је почетком 20-их година 19. века било тек око 20 основних школа и да се у наредној деценији њихов број удвостручио другачије тумачимо ако смо свесни тога да у школама и даље раде педагошки неприпремљени учитељи, од којих је већи број имао завршену тек основну школу.

Нормативни оквири надзора над основним школама у Кнежевини Србији

У првој половини 19. века у Кнежевини Србији можемо да разликујемо две етапе у развоју основношколског надзора: период 1807–1842. године, у коме се конституише надзор и период 1842–1857. године, у коме је основношколска ревизија постала саставни део просветне политике.

Почетке школског надзора имамо већ у периоду Првог српског устанка: школску ревизију у Смедереву 1806. године обавио је Иван Југовић (потоњи оснивач Велике школе), а 1807. Доситеј Обрадовић као „главни надзиратељ училишта“ посетио је основну школу у Београду за покрштену турску децу (Вукићевић, 1899). И Југовић и Доситеј Обрадовић заправо су присуствовали тзв. годишњим испитима, оценили знање ученика, а на основу те оцене и рад учитеља. Ђока Спасић, ученик смедеревског учитеља Јована Ранчића, описао је Милану Ђ. Милићевићу (2005) како је изгледао овај испит: „После неколико дана дође Ранчићу у школу Иван Југовић, Србин из оне стране родом. Учитељ рекне ђацима те устану и викну: ‘Поздрављаемо!’ Југовић поред дугог говора узме један ђачки фес (који се у оно време куповао по 60 пара) и стаде питати: ‘Ода шта је овај фес? Где се гради? Како се овако доноси?’ И још много. – ‘Ви ћете’, рече он ђацима, даље, ‘бити господа, трговци, мајстори и треба да знате то’. На испиту је председавао Југовић, а било је и доста ђачких родитеља. И ако ми нисмо знали готово ништа, опет веселијој и слободнијој деци дадоше по маријаш (ондашњи 8 пара), да придену на прса. Који то нису добили, плакали су, и учитељ Ранчић тешио их је говорећи: ‘Учите ми добро и владајте се лепо, па ћете о другом испиту добити по дукат, а не по маријаш.’” Спасићево сведочење о годишњем испиту који је обавио Југовић у основној школи у Смедереву једно је од ретких којим располажемо и мада оскудно даје нам, како Милићевић у делу „Кнежевина Србија“ наглашава, „макар и бледу слику школе ондашње“ (Milićević, 2005: 145).

Истраживање доступне грађе води до закључка да се школски надзор први пут спомиње у „Објављенију“ кнеза Милоша од 10. марта 1823. године, у коме је бригу о основним школама поверио архимандриту манастира Враћевшница Милентију и

кнезу Раки Тешићу из ваљевске нахије (Петровић и Петровић, 1884: 428). Али, немамо податке о томе да ли су и на који начин ови надзорници вршили ревизију основних школа. Потом је 21. априла 1832. године кнез Милош поставио Атанасија Теодоровића за „надзиратеља нижих школа у Београду“, који је ову функцију обављао и наредне године.

О конституисању школског надзора можемо да говоримо почев од 1836. године, у којој је, 21. марта, установљена функција „директора свију школа“ на коју је постављен професор крагујевачке гимназије Петар Радовановић (Петровић, 1989: 56). За Радовановића је написано посебно *Наставленије дирекџора свију школа*, којим су прецизирана његова права и дужности: он треба најмање једном, а „најбоље два пута у години“ (једном у марту и једном у августу), да посети све основне школе, државне и општинске (према личној процени „директор“ је имао право да посети било коју школу у било које време) – ове посете укључивале су прегледање школске зграде, намештаја и учила, праћење да ли учитељи предају наставне предмете и садржаје које је прописало Попечитељство просвештенија и пружање помоћи учитељима у састављању наставног плана и распореда часова; даље, функција „директора“ била је да прати „боље способне“ ученике и да обезбеди да се довољан број њих упише у гимназију, а да, с друге стране, води рачуна о томе да се ученици „неодпуштају из школе“ без његовог одобрења; у државним основним школама „директор“ је постављао учитеље, док је у општинским потврђивао њихов избор у договору са општинским властима; био је надлежан да обезбеди да се учитељима редовно исплаћују плате и да поставља месне школске надзорнике „из редова свештенства и грађана“; када је у питању наставни рад, задатак „директора“ био је да се стара да учитељи децу „закону християнском поучавају“, да овладају црквеним појањем и редовно учествују у богослужењу, да учитељи „свагда у добром сагласију са свештенством буду“ и испуњавају своје дужности према цркви; на крају, „директор“ је био обавезан да води евиденцију о броју учитеља, да прикупља податке о њиховим годинама, пореклу, образовању и „примеченија“ о њиховом наставном раду и „поведенију“, да бележи какве су школске зграде, колико у школама има разреда, одељења и ученика. За остале аспекте рада основних школа и учитеља које би пратио, а који нису били дефинисани Наставленијем, „директор“ се упућује да поступа према „благоразумију“ (Dragičević i Timotijević, 2009: 57-58).

Потом је 1. августа 1839. усвојено Радовановићево *Наставленија посећивања нормални школа у Књажегсџву Србији*. У овом упутству за надзирање основних школа и учитеља, „главним директорима“ је у 13 тачака дато на који начин и које аспекте рада школе и учитеља треба да прате. Они треба да: 1) обиђу све школе, државне и општинске, и обаве годишње испите у присуству свештенства, месних надзорника школа и општинских власти, 2) испитају све ученике и да пажљиво прате која питања учитељ поставља и одговоре ученика јер на тај начин најбоље могу да оцене да ли су деца разумела наставно градиво или су напамет научила одговоре које им је учитељ унапред дао, 3) испитају ученике из свих предмета и тако сазнају да ли се учитељ држао прописаног програма, 4) оцене „[...] каквог је вежества и какве је способности учитељ [...] и с каквим је приљезенијем и ревношћу ученике своје настављао“, 5) прате да ли су ученици са учитељем редовно одлазили у цркву и „[...] колики су на-

предак у извршавању християнских дужности показали”, 6) обавесте се о „владању и поведенију” учитеља код свештенства, месних школских надзорника, кметова и мештана, 7) испитају да ли деца која су „[...] за науку способна у школу иду или се може бити код куће у беспослици забављају” и надлежне власти обавезу да родитеље саветују да уписују и редовно шаљу децу у школу, 8) процене која су деца способна да наставе школовање у гимназији, 9) сагледају и у извештају опишу у каквом су стању школске зграде, школски намештај и остале „школске потребе”, 10) прикупе податке о учитељима – име и презиме учитеља, у ком разреду раде, године старости, „од куда су родом”, колико дуго раде као учитељи, да ли су ожењени, „какве су способности и владања”, које су предмете предавали у ком разреду и уколико је потребно додатна „примеченија”, податке о школи – у ком су месту, срезу, округу, колико разреда има школа, колика је учитељска плата, број ученика и „стање њиови родитеља”, 11) воде дневник о путу који су прешли да би Попечитељство могло да им надокнади трошкове, 12) напишу који су учитељи „неспособни и добро невладајући се” како би их Попечитељство заменило бољима и да 13) све тачке овога Наставленија што тачније и ревносније извршавају (Архив Србије, МПС-п, 1839, No. 271).

Године 1839. Кнежевина Србија подељена на два тзв. школска круга (ова подела незванично је установљена још 1836. године), источни (од Београда ка Тимоку) и западни (обухвата Моравско-подринску и Подринско-савску војну команду). За „главне директоре школа” именовани су Георгије Зорић (23. септембра 1839. године) и Сима Милутиновић Сарајлија (1. децембра 1839. године). Милутиновић се није дуго задржао на месту „главног директора школа”, 24. јула 1841. године заменио га је Тимотије Милашиновић, који се такође кратко задржао у Србији, већ 1842. године дао је оставку на службу. Поред два „главна директора школа”, Зорића за источни и Милашиновића за западни „школски круг”, 1841. године за „врховног надзиратеља свију школа” постављен је Димитрије Исаиловић, који је углавном радио на ревизији школа у престоници и надзирао рад гимназије и Лицеја.

Средином 1843. године Зорић умире, тако да је Попечитељство остало без оба централна надзорника. Тада на српску просветну сцену ступа др Милован Спасић, друга кључна фигура основношколског надзора. У наредној деценији усталила су се два „главна управитеља” која су радила на школском надзору, Спасић за западни и Радовановић за источни „школски круг”, док је Исаиловић најпре постављен за „главног управитеља гимназија”, а потом (1848. године) за начелника Попечитељства просвештенија, функцију коју је обављао до смрти 1853. године.

Непосредно након што је постављен на место „главног директора школа”, Радовановић је Попечитељству упутио „План по којему се школе отечествене точно и уредно без сваког препјатства, и са успехом посетити имају”. Овај план започиње дефинисањем функције надзирања школа: надзор у првом реду служи да би Попечитељство „[...] о стању школа, квалитету, способности и ревности учитеља, као и о недостацима, који би се при којој школи нашли, истинито и точно суђење имати могло, како би се овоме недостатци дигнули, и само стање школа побољшано било, одређени су директори свију школа, којих је дужност два пут у години све у особном њима повереном кругу налазећи се школа посетити, и потом известија о наведенима истоме предславному Попечитељству поднети”. Даље, по Радовановићевом „Плану”

дужност „директора“ је да у присуству месне власти и месног школског надзорника обаве годишње испите и „донесу суд“ о учитељима, да подносе опширне извештаје Попечитељству како би оно могло одмах да предузме одговарајуће мере, с тим да су месне власти обавезне да им пруже сву неопходну помоћ приликом обиласка школа. Што се тиче плаћања трошкова превоза, Радовановић указује на то да је дотадашња пракса била да се начелништва обавештавају о доласку „директора“ да би она на време обезбедила коње или кола за превоз, а уколико у овоме не успеју, општине су биле дужне да нађу превоз који су „директори“ плаћали из сопствених средстава, па би им овај трошак Попечитељство касније надокнађивало (Архив Србије, МПС-п, 1843, ф. V, бр. 350, No. 1203).

Године 1853. уведена је нова организација школског надзора: поред „главних управитеља“ Спасића и Радовановића, 16. јануара установљено је звање „главног инспектора училишта“ за које је 26. јануара изабран Платон А. Симоновић. Симоновић се није дуго задржао на овој функцији, 19. октобра 1855. године кнежевом одлуком је отпуштен. Ипак, за њега је сачињено посебно *Насџавленије за љавној инспекџора училишџа* чије су кључне тачке следеће: инспектор је дужан да сваке године посети одређен број основних школа тако да за пет година обиђе све основне школе у Кнежевини Србији; да се на основу извештаја „главних управитеља“ основних школа стара о томе да основне школе напредују; да води рачуна о томе да све основне школе добију „добре и способне“ учитеље и да се њихов положај побољша; да врши и потврђује избор учитеља на предлог „главних управитеља“ тако што би се према могућностима са њима састајао да би стекао увид у њихова лична својства и способност; да сачини „писмена наставленија“ као помоћ учитељима у наставном раду; да изриче казне учитељима када опомене „главних управитеља“ не помогну „[...] укором и претњом, премештањем с једног у друго место“, смањењем плате, па и одузимањем звања и да награђује учитеље похвалом и премештањем на боља места; да упућује „главне управитеље“ да једном годишње обилазе школе које су у њиховој надлежности, присуствују годишњим испитима и о стању школа, успеху ученика, „прилежности, нравствености“ и раду учитеља подносе писане извештаје; да прегледа и контролише извештаје „главних управитеља“, у њих уноси своје коментаре и подноси годишњи извештај Попечитељству и да се на основу личног увида и извештаја „главних управитеља“ стара да се уклоне све препреке у подизању квалитета народног просвећивања.

Убрзо потом Спасић је унапређен у звање секретара Попечитељства просвештенија I класе. Године 1857. Радовановић је умро, да би његове дужности биле пренете на Спасића, који је недуго затим, у априлу 1858. године постављен за начелника Попечитељства просвештенија, да би две године касније преузео функцију директора Управе фондова и даљу професионалну каријеру наставио изван просветне струке.

Поред тзв. виших надзорника, за развој и унапређивање рада основних школа од великог значаја били су и „местни“ школски надзорници који се први пут спомињу у *Насџавленију дирекџору свију школа у Књажесџву Србији* од 21. марта 1836. године, али који нису постављани до доношења *Насџавленија учиџељима љравџелсџвени и обџиесџвени школа у Књажесџву Србији*. За месне надзорнике најпре су у

Шабачкој нахији именовани Радован Пантелић и Александар Ристић, у Неготинској Исак Облучаевић и у Ужичкој нахији Милош Мијатовић. Избор и постављење месних надзорника ишло је споро и са доста потешкоћа јер није било довољно писмених људи и оних који су се колико-толико разумели у просветну струку, те су ову функцију у почетку углавном обављали свештеници и општински чиновници. Велика је заслуга Јована Стерије Поповића за развој институције месног школског надзора: 12. августа 1843. године саставио је посебно упутство за месног надзорника у Неготину, које је годину дана касније делом преточено у школски закон. *Успроенијем јавној училишћној наставленија* (1845, 336-338), општешколским законом из 1844. године, дужност „местних управитеља“ дефинисана је на следећи начин: они треба да се старају о школским зградама, школском намештају и училима, да за школу и учитеља прибављају огрев, да у народу шире позитиван однос према школама и просвећивању, али и да надзиру рад и понашање учитеља у школи и изван ње.

Улога Петра Радовановића и Милована Спасића као основношколских надзорника

Петар Радовановић (1808–1857) био је родом из Новог Сада у коме је завршио гимназију, студије права наставио је на Универзитету у Пешти. Имао је успешну адвокатску каријеру у Бачкој и Срему, да би 1834. године прешао у Кнежевину Србију за професора у то време једине „велике школе“ у Србији (потоње гимназије) која је 1833. године из Београда премештена у Крагујевац. (Аноним, 1857: 181-185). Радовановић је имао успешну каријеру у Попечитељству просвештенија у периоду 1836–1842. године: 1836. изабран је за првог „директора свију школа“, у мају 1838. за секретара Попечитељства, да би новембра исте године био премештен за професора Лицеја, а у марту 1839. поново је враћен за секретара Попечитељства, у коме је од октобра 1841. до августа 1842. године обављао и дужност начелника. У новембру исте године накратко је прекинуо рад у Попечитељству просвештенија – био је постављен за председника Окружног суда у Чачку, али је 15. септембра 1843, на сопствени захтев, опет враћен у Попечитељство просвештенија (Vujsić Živković, 2014).

Спасић је завршио основну школу у родном Рековцу. Након очеве смрти 1827, немајући средства за даље школовање, обратио се стрицу, који га је послао у Крагујевац да учи занат код извесног терзије који је истовремено био и трговац. У нади да ће наставити даље школовање, прешао је у Јагодину, у којој је за два месеца школовања радио као трговац, продавао је со на пијаци. Потом се вратио у Крагујевац, где је, како пише, игром случаја сазнао да постоји благодјелнице за гимназију у Сремским Карловцима. У Сремским Карловцима издржавао се тешко, поучавањем млађих ученика, да би након две године прешао у гимназију у Пожуну, коју је 1840. године завршио захваљујући стипендији бившег руског конзула Белеја, који је своју имовину оставио за помагање школовања сиромашних ученика. Опет као благодјеланац, овога пута Кнежевине Србије, уписао је Филозофски факултет у Халеу, али је по сопственој жељи прешао на Универзитет у Бечу, на ком је завршио студије. Докторску дисертацију, „О данцима редовним и нередовним“, коју је написао на латинском језику у

жељи да је брани на Бечком универзитету, одбранио је 1844. године на Универзитету у Халеу из разлога што је такса за полагање докторског испита у Халеу била знатно мања (Кнежевић, 1957: 116-120).

По повратку са студија 1844. године, Спасић је кнезу упутио молбу за пријем у државну службу: „Ја доле подписани питомац Правителства Србског, усуђујем се Вашој Светлости, Оцу Отчества [...], после девет година у страним државама ради науке и изображења проведени, припасти и најпонижније с синовском учтивошћу молити, да би ме способношћу и знању мом сходног званија учасником учинило [...] (Архив Србије, МПС-п, 1844, ф. III, бр. 43, No. 478). Уз образложење да му његове способности још нису довољно познате и да тек треба у њих да се увери, кнез је на Спасићеву молбу одговорио решењем о ангажовању у канцеларији Попечитељства просвештенија са платом од 300 талира (Архив Србије, МПС-п, 1844, ф. III, бр. 43, No. 478). Тако је он 13. априла 1844. постављен за „ванредног чиновника“ Попечитељства просвештенија и на тој функцији остао до 22. фебруара 1845, када је, поред Радовановића, а уместо Исаиловића, постављен за „главног управитеља основни училишта“ за западни „школски круг“ (Архив Србије, МПС-п, 1845, ф. II, бр. 47, No. 190). Радовановић пише да се по унапређењу Спасића трудио да га „[...] практично и у самом делу са дужностима и пословима званија овога, с народом, старешинама и учитељима упозна“, да га је упутио у „све што му је било потребно да зна“ и га је припремио за ревизију школа (Архив Србије, МПС-п, 1845, ф. V, бр. 22, No. 493).

Када се упореди делатност Радовановића и Спасића, може се рећи да се по континуитету у надзорничкој служби издваја Радовановић (1836–1857), а да се по броју иницијатива за унапређивање школства издваја Спасић. Анализа извештаја надзорника пружа обесхрабрујућу слику основних школа у Србији прве половине 19. века. Школске зграде су неусловне, у зградама судова или у суседству судова и затвора, тако да су ученици могли да чују свађе парничара и да сведоче кажњавању криваца (батине), хигијенски запуштене, неокречене, чађаве. „Опште жиће“ ђака у школи је уобичајено, али без кревета, деца су спавала на каменом поду, без топле хране, пресвлаке... Спасић је о школским зградама 1851. известио Попечитељство да се граде без икаквог плана, са малим учионицама, лошим крововима, са недовољно прозора, да су школске клупе често тако дугачке да ученици не могу у њих да седну и из њих да изађу, него једни преко других прескачу, да се приликом постављања клупа не води рачуна о томе да ученицима светлост пада с леђа. О ученицима који су ноћивали у школи пише да су спавали у једној соби и да су им родитељи једном недељно доносили храну, најчешће проју и лук, храну која се брзо кварила те су се деца разболела и одлазила кућама да се нахране, а и онда се дуго времена нису враћала у школу (Архив Србије, МПС-п, 1851, ф. II, бр. 315, No. 875). Спасић је предложио следеће решење овог проблема: да се сачине планови за школске зграде који би били обавезујући за све општине и да се ови планови осмисле у зависности од тога за који се метод обучавања држава определи. Тако, на пример, ако прихвати Ланкестеров метод поучавања, у коме један учитељ може да ради са стотинама деце уз помоћ старијих ученика, који поучавају млађе, држава треба да направи планове за велике школске зграде и учионице. Спасићев предлог није било могуће спровести

– подизање школа по закону је падало на терет општина, које нису имале довољно средстава да подижу адекватне школске зграде (Спасић, 1848: 111).

Положај учитеља био је доста несигуран – зависили су и од општинских и од централних власти, плаћала их је општина, често нередовно, оцењивао државни надзорник, а свако је имао право да се пожали на његов рад и мештани су то често чинили. Низак социоекономски статус учитеља био је узрок томе да су се одавали алкохолизму. Тако Радовановић пише за извесног учитеља Крстића, на кога се општина жалила да се опија недељом и у дане празника, да га је „строго укорио“, мада је узимајући у обзир чињеницу да је Крстић већ десет година учитељевао, проценио да је најбоље решење да се он премести у неку другу школу, а да се, уколико се за годину дана „пића не окане“, отпусти из службе (Архив Србије, МПС-п, 1844, ф. III, бр. 7, No. 1053). Тужбе против учитеља често су упућиване Попечитељству, а један од најучесталијих разлога сукоба с учитељима био је тај што су учитељи да би прибавили додатни приход заступали пред судом оне који су подносили тужбе против кметова, општинских власти... У аутобиографским белешкама Спасић пише: „Познавши право стање и испитавши све односе школа и учитеља, чинио сам разне предлоге Попечитељству, особито о бедном стању учитеља. [...] Бедно стање учитеља трајало је и даље, особито сеоских, који и оно мало бедне плате (500 или 600 гроша) нису примали уредно. Све наведено видећи, смислим начин и предузнем да сам код народа приликом прегледања школа радим на установљавању приреза за учитеље. Ове намере ради молио сам дотичне среске старешине да позову све главније људе код школе на средокраћи среза, одредивши време када ћу тамо доћи, па том приликом најживље представим важност школе и учитеља, доказујући како је народу нужна школа као и црква.“ Тако је за неколико година успео да установи школски прирез у свим срезovima у западном „школском кругу“, мада је он прикупљан на пола године, због чега су учитељи дуго чекали на плату (Кнежевић, 1957: 117).

У почетку није било наставног програма, учитељ је децу поучавао у ономе што је знао – читању, писању, црквеном појању, а ређе рачуници, и тек залагањем надзорника доћи ће до постепеног уређења наставног програма који је укључивао још и читање из читанки, српску историју и земљописаније.

Учитељи су били слабог општег и још слабијег педагошког образовања, изузев оно мало пречана са завршеним сомборском Препарандијом. Спасић је у школској 1844/45. забележио да од 94 учитеља у окупацима Београдском, Шабачком, Подринском, Ваљевском, Ужичком, Чачанском, Рудничком и Крагујевачком, један има завршен Лицеј у Београду, четири Препарандију у Сомбору, један приватну препарандију, 27 богословију, 10 полугимназију или гимназију, девет неки разред богословије, док је 35 учитеља „учило књигу у основним училиштима и по манастирима“. Учитеље је према „способностима“ оценио на следећи начин: четири је добило оцену да су „способности савршене“, 24 да су „способности добре“, 18 да су „способности приличне“, четири да су „способности средње“, осам да су „способни за сеоску школу“, 22 да су „способности мале“, 12 да су „одвећ мале способности“ и два да су „неспособни“ (Архив Србије, МПС-п, 1845, ф. V, бр. 22, No. 135). Годишњи испити били су прилика да се учитељи поуче. Радовановић бележи да је држао испите тако да истовремено учи-

тељима покаже „[...] како се сви предмети с разумом предавати имају, јер само силу памћења ученика упражњавати, а разум не развијати и чувства необлагорођивати, јесте последњи и одвећ механически начин предавања“ (Архив Србије, МПС-п, 1847, ф. IV, бр. 314, No. 445). Милићевић у својим мемоарима пише о Спасићу: „Тачно у 2 сата почео је г. Директор испитивати ђаке, и испитивао их је до после заласка сунца. За толико дуго време многа су се деца уморила, а нека су и задремала. Кад сам, после испита, приметио г. Директору да је ово много за децу у један мах, он ми је одговорио да је тим ‘инструкционим’ испитом желео мени, као младом учитељу, показати како се предаје. Ово ја радим, вели, више за учитеља него за ђаке“ (Милићевић, 1989: 75-76). Након обиласка основних школа 1851, о педагошком раду учитеља Спасић бележи: „За дечицу која у основне школе иду много више вреди оно што из уста учитеља своји слушају, него оно што у књижицама механички пролазе и уче. И управо из овога узрока и јесте у Методики једно од главни правила, да се ученици са млогим механичким учењем напамет не оптерећују, јер мала деца немају стрпљења, а нису ни у стању да се са учењем напамет занимају. На ово пак, ако се принуђавају, губе вољу и љубав к учењу и школи. Ово има своје основе и у самој природи, јер деца много лакше и боље упамте оно што од кога из уста чују, него оно што из књига читају и напамет уче. Из овог узрока, да би се ученици колико је више могуће у природној делатности одржавали и подкрепљивали, заведен је нови практични начин обучавања дечице у неким европским државама. Нпр. у Швајцарској не почињу се ученици са печатаним словима упознавати, него са рукописним, која они сами, сваки на својој таблици (гледајући велику таблу) шарају и са истим упознавати се уче. Дакле жива реч и делатност много више код мале деце вреди, него механично предавање са књижицом у руци. Да пак наши учитељи по већој части имају механичан и тако рећи успављујући начин у обучавању своји ученика истина је“ (Архив Србије, МПС-п, 1851, ф. III, бр. 546, No. 1118). Увидевши да су учитељи посебно неспремни у настави рачунице, Спасић је написао наш први приручник из методике наставе математике под насловом *Практична рачуница за учишћеље основне школе*.

Због слабог педагошког образовања учитеља, Спасић и Радовановић су 1845. и 1846. у Београду организовали „практичне течајеве“ (Архив Србије, МПС-п, 1845, ф. III, бр. 45, No. 785) Како је забележено, на ове течајеве звани су „[...] слаби у предавању наука учитељи који су отечествени синови и који у чин свештенички ступити не намеравају, у време училишног одмора у предметима училишним обучавају о трошку Правителственом“ (Архив Србије, МПС-п, 1846, ф. III, бр. 45, No. 785).

Спасић је 1846. упутио први предлог о оснивању учитељске школе у Србији. (Архив Србије, МПС-п, 1847, ф. I, бр. 63, No. 162) Одбор просвештенија је прихватио овај предлог (Архив Србије, МПС-п, 1847, ф. I, бр. 63, No. 15) али не и Попечитељство просвештенија које је „нашло да би излишно било завести код нас овакво училиште“, јер се у богословији и гимназији већ стичу она знања која су учитељу потребна (Архив Србије, МПС-п, 1847, ф. I, бр. 63, No. 162). Спасић је још у два наврата упућивао предлог о отварању учитељске школе, а последњи је из 1852. када је упутио предлог новог закона о основним школама чије су неке од одредаба укључене у потоњи закон, донет 1857 (Архив Србије, МПС-п, 1852, ф. II, бр. 178, No. 211).

Нарочито су се надзорници суочавали с проблемом како да укину драстично физичко кажњавање ученика. Радовановић је, на пример, решавао тужбу против учитеља Косте Томића из Црноречког округа, који је био оптужен да је због батина један његов ученик преминуо: најпре је разговарао са кметом, а потом и са учитељем. Оценио је да учитељ сноси кривицу због тога што је тукао ученика, али да је след догађаја био унеколико другачији – дете је умрло од богиња, о чему је сведочила чињеница да су родитељи известили учитеља о томе да им је дете болесно и да неће долазити у школу (Архив Србије, МПС-п, 1844, ф. V, бр. 9, No. 1055). У марту 1850. године Спасић је објавио књигу *Нравствени воспиташељ деце* о којој пише: „Искуство ме је уверило да се у училиштима нашим већи напредак чини у умном, него у нравственом развиту младежи; које ми је и дало повода о овоме зрелије и подробније размишљати. Ја сам се уверио да ово долази отуда што су наши учитељи слабе и мале способности особито у воспитавању; но ово јошт више има свој основ у томе што је кућевно воспитање младежи наше посве зло и неваљало. Учители, а још више родитељи сасвим зло поступају са својом децом и више се старају за њиов умни развитак, то јест да ово или оно занимање науче, него за њино нравствено-христијанско воспитање. Ово је скоро општа погрешка родитеља и учитеља младежи наше, зато се слабо и старају, да и што би се старали, знања у овоме, а ни књиге немају, из којих би се поучили, да своју децу и своје ученике добрим христијанима, поштеним људима и добрим грађанима свога отечества учинити могу” (Архив Србије, МПС-п, 1850, ф. II, бр. 67, No. 264). Крајем 1854. Спасић је објавио *Педагогично-методично насављење* за учитеље. „Овај велики недостатак у педагогичним и методичним делима тим се више осећа што се наши учители не изображавају у таквом заведенију које би тај задатак имало да младе људе за учитеље основни школа нарочито приправља и изображава, него се уче у разним заведенијима у којима нуждна знања за учити и воспитавати добити не могу [...]” (Архив Србије, МПС-п, 1855, ф. IV, бр. 70, No. 768). Још почетком школске 1853/54. године Спасић је у једној основној школи у Београду, започео специфичан „експеримент” у намери да у пракси провери своје методичке препоруке пре него што их упуту Попечитељству на оцену. За учитеље је припремио писано упутство како да поучавају ученике у читању по гласовној методи и при том их је сам обилазио, пратио њихов рад и давао им додатна објашњења. Потом је на годишњи испит позвао Симоновића, који је био веома изненађен постигнутим успехом – ученици су у првом разреду научили да читају, док су у другим школама, у којима се учило методом срицања по именима слова, ученици првог разреда били савладали „тек пола буквара” (Спасић, 1892: 210-211).

Отварање женских основних школа ишло је споро, а закон је налагао да се мушка и женска деца морају школовати у одвојеним зградама, чак и двориштима. У селима је дуго времена задржан принцип коедукације у прва два разреда, али је број женских основних школа био далеко мањи него у варошима. Средином века, у 1854. број женских основних школа био је 11 и у њима се школовало 519 ученица, што је за последицу имало да је једна учитељица у разреду имала и по сто ученица. Међутим, укупан обухват женске деце образовањем није могуће утврдити јер су се она у

сеоским школама у прва два разреда школовала заједно са мушком (Архив Србије, МПС-п, 1855, ф. V, 26, No. 989).

У овом периоду појављују се и прва саморегулаторна тела, као што су Одбор просвештенија и Школска комисија, која често доносе одлуке о којима су Попечитељство просвештенија и Влада имали другачије мишљење.

Надзорници се посебно старају да се успостави ред у дистрибуцији уџбеника. Државна штампарија је 1835. добила искључиво право да штампа уџбенике; с друге стране, није било књижара који би их продавали, а ако би и неки трговац продавао уџбенике, за њих је одређивао знатно вишу цену од оне по којој их је од државне штампарије набављао. Спасић је предложио да државна штампарија повери продају књига трговцима по свим местима у Србији, с тим да их продају по купљеној цени, а да им држава даје извесну надокнаду, али ова пракса није заживела. Следећи Спасићев предлог састојао се од четири тачке: 1) ауторима уџбеника треба дозволити да под својим именом и о свом трошку штампају уџбенике (када би приход од продатих уџбеника припадао ауторима), 2) Одбор просвештенија даје оцену уџбеника, али приликом њиховог прегледања треба да оцењује само да ли су написани у духу хришћанске вере и морала, али не и друге његове аспекте (организацију садржаја, језик...), 3) ауторима треба да се издаје уверење да ће се њихов уџбеник користити у школама одређено време, док не дође до промене у наставном програму или док не изађе други уџбеник за исти предмет који Одбор просвештенија оцени као бољи, 4) Попечитељство одређује цену уџбеника коју треба штампати на корицама да би се спречило да се продају по знатно вишој цени (Архив Србије, МПС-п, 1850, ф. IV, бр. 343, No. 458). Спасић се веома ангажовао око припремања уџбеника: у 1845. изашло је његово *Земљописаније целога светја*, које, додуше, није прихваћено од Одбора просвештенија, али је у 1847. припремио *Мало земљописаније за основна училишта*, а 1850. *Јесивасивно земљописаније*. И Радовановић се опробао у писању уџбеника. У предговору првог издања уџбеника *Обшћа знања сваком Србину нужна* Радовановић пише да је у њу ставио сав онај садржај за који је оценио да је нужно да га зна сваки човек. Тако је настало дело енциклопедијског карактера, у коме је било садржаја из анатомије, здравствене хигијене, природописа, земљописа, па чак и рачунице (Радовановић, 1956: 2).

Рад учитеља био је додатно отежан чињеницом да су школе углавном биле тзв. неподељене – ученици свих разреда били су у истом одељењу или пак ученици првог и другог у једном, а ученици трећег и четвртог разреда у другом одељењу. У сеоским условима свршени основношколци слабо су имали прилике да примене стечено знање, па је и обухват деце основним образовањем био мали. То је била нарочита брига надзорника да у народу шире свест о значају основне школе и просвећивања. У посебном допису „Примеченија нека која се као препрека к изображенију деце по школама сматрати могу“, од 21. јула 1844, Радовановић је указао на то да је један од најчешћих „непоредака“ у школама тај што родитељи не шаљу редовно децу у школу, већ их „на домаћи рад одводе или код куће задржавају“, што је имало за последицу да деца и по више година изнова похађају исти разред, а од таквог учења, по његовој оцени, није било велике користи пошто се деца „у младим годинама не науче никаквом закону

и реду“ (Архив Србије, МПС-п, 1844, ф. II, бр. 98, No. 1047). Средином 19. века, крајем 1851, у Србији је било 273 основне школе и 8.478 ученика, у 1852. била је 291 основна школа, у 1853. 303 основне школе и 10.249 ученика, док је у 1854. години било 314 основних школа и 10.432 ученика (Архив Србије, МПС-п, 1855, ф. V, 26, No. 989).

Закључак

У својој борби за основну школу, главни надзорници били су усамљени. Несхваћени од народа, једнако забринутог само за основна егзистенцијална питања, неприхваћени од централних власти јер су њихови предлози превазилазили конзервативна политичка схватања, а често су задирала и у питање финансирања основне школе од стране државе, упорно су настојали да побољшају све аспекте народног просвећивања: изглед школских зграда, положај ученика, материјални статус и педагошко образовање учитеља, наставне планове и програме, уџбенике. И сами без педагошког образовања, ослањали су се на искуство са терена и веома рационално и логично деловали, предлозима и саветима, од којих су неки прихватани, а други нису. Из данашње перспективе делатност школских надзорника више је сведочанство о потреби за теоријски утемељеном просветном политиком него о њиховом успеху на просветном пољу. Међутим, неоспоран је њихов трајан допринос развоју основних школа у Србији.

Извори

- Аноним (1857). Некролог – Петар Радовановић. *Гласник Друштва србске словесности IX*, 323–324.
- Чубриловић, В. (1974). *Историја Београда – Девеинаесети век*. Београд: Просвета.
- Јовановић, С. (1933). *Уставобраници и њихова влада (1838–1858)*. Београд: Издавачка књижница Геце Кона.
- Кнежевић, В. М. (1957). Из аутобиографије Милована Спасића. *Настава и васпитање*, 6(2), 115–134.
- Милићевић, Ђ. М. (1989). *Из својих усјомена – две године у служби учитељској*. Београд: Нолит.
- Наставленије за главног инспектора училишта, 17. јун 1853 (1855). У: *Сборник закона и уредба и уредбени указа у Књажевсјиву Србском од почетка до конца 1854*, бр. VII (стр. 59–64). Београд: Књигопечатња Књажевства Србског.
- Наставленије за учитеље основни училишта* (1844). Београд: Попечитељство просвештенија.
- Петровић, Ј. В. и Петровић, Ј. Н. (1884). *Грађа за историју Краљевине Србије, време прве владе Милоша Обреновића, књига II, од 1821. до 1823. године*. Београд: Краљевско-Српска државна штампарија.
- Радовановић, П. (1856). *Обшта знања сваком човеку нужна*. Београд: Правителствена књигопечатња.
- Спасић, М. (1848). Размишљана о напретку у просвети. *Новине Читалишта београдској*, II(12), 104. (12. март 1848)
- Спасић, М. (1855). *Педагогично-методично наставленије за учитеље основни школа*. Београд: Правителствена књигопечатња.

- Спасић, М. (1892). Неки подаци о основним школама у Србији од 1845. до 1861. године. *Гласник Српској ученој друштва*, 73, 210–221.
- Стојанчевић, В. (ур.) (1981). *Историја српској народа – Од Првој усџанка до Берлинској конјреса 1804–1878* (пета књига – други том). Београд: СКЗ.
- Устроеније јавног училишног наставленија (1845). У: *Сборник закона и уредаба и уредбени указа у Књажесџву Србском од ајрила 1840. јодине до конца децембра 1844. јодине*, II част (стр. 315–346). Крагујевац: Књигопечатња Књажества Србског.
- Вукићевић, М. (1899). Основне школе у Србији прве половине 19. века. *Просвеџни јласник*, XX(3), 199-212.

Архивски извори

- Архив Србије, МПС-п, 1839, No. 271. Наставленије посеђивања школа нормални у Књажеству Србији, Београд, 1. август 1839.
- Архив Србије, МПС-п, 1843, ф. V, бр. 350, No. 1203. План по коме се школе отечествене точно и уредно без свакога препјатства и са успехом посетити имају, Београд, 8. октобар 1843.
- Архив Србије, МПС-п, 1844, ф. II, бр. 98, No. 1047. Директор нормални школа г. Петар Радовановић доставља примеченија нека која се као препрека к изображенију деце по школама сматрати могу, Београд, 21. јул 1844.
- Архив Србије, МПС-п, 1844, ф. III, бр. 43, No. 478. Књаз Александар Карађорђевић Попечитељству просвештенија, Београд, 13. април 1844.
- Архив Србије, МПС-п, 1844, ф. III, бр. 43, No. 478. Прошеније г. Милована Спасића књазу Александру Карађорђевићу за пријем у државну службу, Београд, 1. април 1844.
- Архив Србије, МПС-п, 1844, ф. III, бр. 7, No. 1053. Известије директора нормални школа г. Петра Радовановића о учитељима Алекси Ивковићу, Ђорђу Крстићу и Сави Поповићу, Београд, 19. јул 1844.
- Архив Србије, МПС-п, 1844, ф. V, бр. 9, No. 1055. Известије директора нормални школа г. Петра Радовановића о учитељу Кости Томићу, Београд, 13. јул 1844.
- Архив Србије, МПС-п, 1845, ф. II, бр. 47, No. 190. Указ књаза Александра Карађорђевића о постављењу г. Милована Спасића за главног управитеља основни училишта, Београд, 22. фебруар 1845.
- Архив Србије, МПС-п, 1845, ф. III, бр. 45, No. 785. Практично поученије учитеља код директора за време одмора школског, Београд, 1. јул 1845.
- Архив Србије, МПС-п, 1845, ф. V, бр. 22, No. 135. Списак свију у западној половини Књажества Србије грађански и селски 1844/45. школа налазећи се учитеља, Београд, 30. јул 1845.
- Архив Србије, МПС-п, 1845, ф. V, бр. 22, No. 493. Известије г. Петра Радовановића Попечитељству просвештенија, Београд, 28. април 1845.
- Архив Србије, МПС-п, 1846, ф. III, бр. 45, No. 785. Попечитељство просвештенија главним управитељима г. Миловану Спасићу и г. Петру Радовановићу, Београд, 1. јул 1846.
- Архив Србије, МПС-п, 1847, ф. I, бр. 63, No. 15. Одбор просвештенија о предложенију управитеља основни училишта г. Милована Спасића о нужди и потреби оснивати се заведенија у коме би се учитељи основни училишта изображавали и воспитавали, Београд, 4. фебруар 1847.

- Архив Србије, МПС-п, 1847, ф. I, бр. 63, No. 162. Мњеније подписаног о заведенију Семинаријума (Предуготовилне школе), Београд, 31. децембар 1846.
- Архив Србије, МПС-п, 1847, ф. I, бр. 63, No. 162. Попечитељство просвештенија Совјету о нужди и потреби оснивати се заведенија у коме би се учитељи основни училишта изображавали и воспитавали, Београд, 15. март 1847.
- Архив Србије, МПС-п, 1847, ф. IV, бр. 314, No. 445. Известије главног управитеља г. Милована Спасића Попечитељству просвештенија, Београд, 21. јул 1847.
- Архив Србије, МПС-п, 1850, ф. II, бр. 67, No. 264. Прошеније г. Милована Спасића за печатање дела Нравствени воспитатељ деце, Београд, 1. март 1850.
- Архив Србије, МПС-п, 1850, ф. IV, бр. 343, No. 458. Главног управитеља г. Милована Спасића предложеније о учебним предметима и предложеније о књижници, Београд, 14. новембар 1845.
- Архив Србије, МПС-п, 1851, ф. II, бр. 315, No. 875. Известије управитеља основни училишта г. Милована Спасића о свршеним овогодишњим испитима школским, Београд, 1. август 1851.
- Архив Србије, МПС-п, 1851, ф. III, бр. 546, No. 1118. Мњеније г. Милована Спасића о расположенију учебни предмета главног управитеља г. Петра Радовановића, Београд, 21. новембар 1851.
- Архив Србије, МПС-п, 1852, ф. II, бр. 144, No. 1008. Известије Попечитељства просвештенија за 1848–1851. годину, Београд, 15. фебруар 1852.
- Архив Србије, МПС-п, 1852, ф. II, бр. 178, No. 211. Главни управитељ г. Милован Спасић да је сачинио предлог устроенија основни училишта, Београд, 10. фебруар 1852.
- Архив Србије, МПС-п, 1855, ф. IV, бр. 70, No. 768. Г. Милован Спасић подноси Попечитељству просвештенија Педагогично-методично наставленије, Београд, 30. децембар 1854.
- Архив Србије, МПС-п, 1855, ф. V, 26, No. 989. Попечитељство просвештенија подноси Совјету изводе свога дела од конца 1851. до конца 1854. године, Београд, 30. август 1855.

Литература

- Dragičević, T. i Timotijević S. (2009). *Školstvo i prosveta u Srbiji 1817–1838*. Beograd: Arhiv Srbije.
- Đurović, A. (1999). *Kosmološka traganja za novom školom: modernizacijski izazovi u sistemu srednjoškolskog obrazovanja u Beogradu 1800–1905*. Beograd: BIGZ.
- Đurović, A. (2004). *Modernizacija obrazovanja u Kraljevini Srbiji 1905 – 1914*. Beograd: Istorijski institut.
- Milićević, Đ. M. (2005). *Kneževina Srbija*. Novi Beograd: Book & Marso.
- Potkonjak, N. (2010). *Naši veliki prethodnici*. Beograd: SAO.
- Trgovčević, Lj. (2003). *Planirana elita – O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*. Beograd: Istorijski institut.
- Vujisić Živković, N. (2014). *Na peru i na sedlu – nadzor nad osnovnim školama u Srbiji u prvoj polovini XIX veka*. Beograd: EDUKA.

Примљено: 07.05.2019.

Коригована верзија рада примљена: 28.11.2019.

Прихваћено за штампу: 07.12.2019.

The role of school supervision in the constitution of the primary school system in Serbia in the first half of the 19th century

Nataša Vujisić Živković

Department of Pedagogy and Andragogy,
Faculty of Philosophy, Belgrade, Serbia

Abstract *In this paper, we tried to reconstruct the role that state supervision of primary schools had in the constitution of the primary school system in the Principality of Serbia in the first half of the 19th century. The development of the primary school system in the Principality of Serbia was slow and beset by difficulties: aggravated by the vassal position of the state, a weak economic situation and, finally, a poor state administration that had just been formed. Monitoring the role of school supervision in the establishment of a primary school system requires the analysis of school supervisor reports as a primary source. Also, since in the first half of the 19th century there were two school supervisors in the Principality of Serbia, Petar Radovanović and Milovan Spasić, it is important to look at their personal preferences and pedagogical stances that led them to take on this exceedingly difficult task. It was necessary to visit small village schools in areas with poor road infrastructure, over hills, across small rivers, on horseback, sleeping in rudimentary lodgings. In such circumstances, our first primary school supervisors were also our first statisticians of public education, drafters of primary school laws, those who taught inadequately trained teachers the fundamentals of pedagogical work. In this paper we have concentrated only on these aspect of their work as school supervisors in order to see their role in the constitution of the primary school system in the Principality of Serbia in the first half of the 19th century.*

Keywords: *primary school supervision, Serbia in the first half of the 19th century, primary school.*

Роль школьного надзора в становлении системы начальных школ в сербии в первой половине XX века

Наташа Вуисич Живкович

Кафедра педагогики и андрагогики, Философский факультет,
Университет в Белграде, Сербия

Резюме *В данной статье сделана попытка восстановления роли государственного контроля и школьного надзора в становлении системы начальных школ в Княжестве Сербия в первой половине 19-го века. Развитие системы начальных школ в Сербия было медленным и сопряжено со многими трудностями: оно было затруднено вассальной позицией государства, плохой экономической ситуацией и, наконец, плохой государственной администрацией, которая только что возникла. Роль школьного надзора в становлении системы начальных школ восстанавливается на основе анализа отчетов школьных надзирателей, в качестве первоисточников. Кроме того, поскольку в первой половине 19-го века работали в Княжестве Сербии два школьных надзирателя, Петр Радованович и Милован Спасич, было необходимо учесть их личные предпочтения и педагогические позиции, которыми они руководились в этой чрезвычайно трудной задаче. Они должны были посещать небольшие сельские школы, двигаться через непроходимые края, через реки, холмы, верхом на лошадях, ночевать в ненадежных местах. В таких условиях наши первые надзиратели начальной школы выступали в роли первых статистиков в области публичного образования, писателей школьных законов, тех, кто обучал недостаточно подготовленных учителей. В данной статье внимание исследователя сосредоточено именно на этих аспектах в работе школьных надзирателей в целях определения их роли в становлении системы начальных школ в Княжестве Сербии в первой половине 19-го века.*

Ключевые слова: *школьный надзор, Сербия в первой половине XIX века, начальная школа.*